

В. Курілло., І. Фат'янова

**ОРГАНИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ В СРСР ТА НІМЕЧЧИНІ
ЯК СИСТЕМОХАРАКТЕРИЗУЮЧІ ІНСТИТУТИ
ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА**

У сучасній політичній науці існує тенденція підходити до розгляду політичного режиму як до динамічного стану політичної системи [8]. За іншим підходом політичний режим має зворотній зв'язок із політичною системою, безпосередньо впливаючи на її структуру та склад. Із розгляду взаємозв'язків тоталітарних режимів та систем стає зрозумілим, що під впливом режиму утворюються додаткові елементи підсистем, які мають здатність охарактеризувати тоталітарну систему взагалі, тобто певні системохарактеризуючі або системовизначаючі елементи та інститути. Розробка даного питання, безумовно, є актуальною тому, що доповнює теорію політичних режимів та систем розглядом конкретних системовизначаючих елементів та інституцій тоталітаризму.

У наукових публікаціях, певним чином, висвітлена проблематика тоталітаризму та роль органів політичної поліції у тоталітарних режимах. Так монографія Х. Арндт "Джерела тоталітаризму" розкриває передумови формування тоталітарного режиму в суспільстві, причини його популярності серед мас, і надає порівняння аспектів фашизму та сталінізму. Дана робота також характеризується досить високим ступенем розробки питань контролю над масовою свідомістю [1]. Проблематика тоталітаризму також певним чином освітлена у монографіях Р. Арона "Демократія та тоталітаризм" та М. Джиласа "Обличчя тоталітаризму", О. Циганкова "Сучасні політичні режими: структура, типологія, динаміка". Проблематику органів політичної поліції та їхніх функцій у тоталітарному суспільстві також деяким чином розроблено. Щодо історії політичної поліції у націонал-соціалістській Німеччині, корисною є книга Ж. Деларю "Історія Гестапо", в якій детально за періодами розглянуто діяльність цієї організації, охарактеризовано її структуру та керівництво, а також хронологію діяльності та пертурбацій, що відбувалися в середині цієї організації. Друге видання "Червоної книги ВНК" є досить інформативним саме через передмову, в якій у скороченому вигляді описані етапи еволюції каральних органів радянської влади, а також наведено масштаби їхньої діяльності. Стосовно діяльності каральних органів у 30-ті роки підкреслено, що повноваження ОДПУ, а з 1934 р. – НКВС поступово розширювалися, усюди був присутній єдиноосібний контроль Сталіна. Ця тема певним

чином розкрито й у статтях. Наприклад, у статті Л. Гудкова “Тоталітаризм” як теоретична рамка: спроби ревізії спірного поняття” висвітлено основні теорії тоталітаризму, звернено увагу на підходи та концепції різних вчених щодо визначення поняття тоталітаризму та його концептуальних засад. Ця стаття містить досить повне обґрунтування теоретичних засад тоталітаризму та висвітлення історії даного поняття. С. Ма-дієвський у статті “Як це робилося в Третьому Рейсі” акцентує увагу на діяльності органів політичної поліції, її специфічних функціях та здатності керувати масовою свідомістю, відстежувати та коригувати масові настрої. У статті С. Леонова “Створення ВНК: Новий погляд” розглянуто процес створення радянських органів держбезпеки, а також їхню активну роль у репресіях 30-х років.

Метою даного дослідження є визначення на прикладі Гестапо та ДПУ-ОДПУ інституту таємної поліції як системохарактеризуючого елементу тоталітарного суспільства, адже органи політичної поліції в якості інституту боротьби з інакодумством можуть вважатися за критерій та визначальну ознаку тоталітарного суспільства. Важливим є також означення зворотного впливу режиму на інституціональну підсистему політичної системи.

Термін “тоталітаризм” походить від пізньолатинських слів “totalitas” (повнота) та “totalis” (увесь, повний, цілий) [8, с. 109]. Сучасний соціологічний словник визначає тоталітаризм як систему насильницького політичного панування, що характеризується повним підкоренням суспільства, його економічного, соціального, ідеологічного, духовного, навіть побутового життя владі господарюючої еліти, що є організованою у цілісний воєнно-бюрократичний апарат, який очолює лідер (“фюрер”, “дуче”, “каудильйо”) [5].

З поняттям тоталітарної держави пов’язують певний набір ознак:

- спрямованість проти демократичних владних інститутів, окреслення їх як деградуючих, занепадаючих, неефективних;
- пропагування реалізації “великих” цілей для нації;
- об’єднання двох ключових завдань: швидкого оновлення суспільства та збереження певною мірою консервативних сил, що виступають за “соціально-органічну єдність”;
- легітимація тоталітарних рухів та структур, що виникають після досягнення ними влади, базується на активізації всезагальної підтримки мас [4, с. 24].

Тоталітарні рухи, на думку Х. Арндт, зробили ставку на політично пасивну масу, яка виявилась фактичною більшістю, вплинули на її свідомість і досягли значних результатів. Таким чином, виявилось очевидним те, що демократія переважно трималася саме на мовчазному

схваленні та терпимості цих аморфних та політично пасивних груп. Тоталітарні рухи залежать від атомізованості мас та індивідуалізованості всередині самої маси, вони використовують демократичні свободи на свою власну користь та переконують індивідів у тому, що демократія була несправжньою [1]. Значну роль у становленні вчення про тоталітаризм зіграли міжнародні конференції 1953 та 1954 рр., присвячені цьому феномену. Особливо знаковою вважається конференція, що відбулася у 1954 р. за участю К. Фрідріха та З. Бжезинського, на якій ними були сформовані п'ять ознак тоталітаризму, які пізніше було названо "тоталітарним синдромом". У 1956 р. до цих пунктів було додано шостий. Вони являють собою наступні положення:

1. Наявність офіційної монополізованої ідеології, що відкидає попередній порядок та закликає до побудови нового "консолідованого світу". Причому дана ідеологія подана у вигляді систематизованої державної доктрини.
2. Наявність єдиної правлячої партії, що очолюється вождем та спирається на масову підтримку. Особливістю такої партійності є те, що вождь набуває якості всевладдя, стає втіленням "справжньої" демократії, що замінює собою буржуазну демократію.
3. Діяльність потужної терористичної таємної поліції, яка здійснює масові репресії, усуває супротивників та загрозові елементи режиму. Терор, у свою чергу, стає частиною визнаної офіційної політики.
4. Здійснення контролю за органами ЗМІ на державному рівні, перетворення їх в органи масової пропаганди та агітації.
5. Здійснення державної монополії на озброєння, на всі військові сили – від освітніх військових структур до безпосередньо армії.
6. Централізована економіка, що регулюється державою та підкорюється політичним цілям [4, с. 28-29].

Дана характеристика, безумовно, є досить узагальненою, тому що тоталітарні режими відрізняються один від одного рядом своїх специфічних особливостей, але така узагальнена характеристика допомагає виявити певні схожі риси та проаналізувати їх. Слід зазначити, що в сучасній науковій думці автори, розглядаючи політичні системи тоталітарного типу, схиляються до такого підходу, згідно з яким до правототалітарних режимів належать режими фашистської Італії та націонал-соціалістичної Німеччини, а до лівототалітарних – більшовицький режим СРСР. Ця класифікація не є остаточною через те, що

навіть між тоталітарними режимами, що належать до однієї групи, можуть спостерігатися досить значні розбіжності за різними напрямками.

Можна вважати, що сутність інструментарію тоталітаризму, полягає в контролі над свідомістю та у боротьбі з інакодумством. Однак репресії як засіб контролю над масовою свідомістю є особливо дієвими лише на етапі становлення режиму, пізніше вони підмінюються іншими засобами. Наприклад, впровадженням розгалуженої системи провокаторства та шпигунства. Важливу роль у здійсненні репресій та наступного всеосяжного контролю відіграють спеціальні політичні інститути, наявні як у лівототалітарних – ДПУ-ОДПУ, так і у правототалітарних режимах – Гестапо.

ДПУ (Державне політичне управління) – організація, утворена 6 лютого 1922 р. та перетворена 15 листопада 1923 р. на ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління), що зберегло первинне призначення щодо боротьби з контрреволюцією, шпигунством, забезпеченням державної безпеки у боротьбі з інакодумством.

Гестапо (від нім. скорочення *Geheime Staatspolizei*) – таємна поліція Третього Рейху, призначена для боротьби з інакодумцями, невдоволеними та супротивниками нацистського режиму, що стала символом нацистського терору, існувала з 1933 до 1945 р. [10].

Найбільш комплексним дослідженням органів політичної поліції та їх ролі у тоталітарному суспільстві є дослідження Х. Арендт, яка визначала терор функцією ідеології, визначальною ознакою тоталітарних режимів, засобом впливу на свідомість індивідів. Служби таємної поліції в умовах тоталітаризму, на думку дослідниці, є “надефективними та надкомпетентними службами”, “силовим ядром країни” [1, с. 470-471]. Природа даних органів полягає в тому, що для тоталітарного керівника важливою є наявність організації, яка б підкорялася безпосередньо йому та здійснювала боротьбу з ідеологічними супротивниками, не привертаючи уваги. В умовах захоплення влади призначенням організацій таємної поліції є спрямування тоталітарного руху в необхідне русло, забезпечення його підтримки. Але роль таємної поліції не обмежується лише вищезазначеними рисами: фактично вона слугує для впровадження реалій тоталітаризму в життя і після захоплення влади.

Характерною особливістю діяльності органів таємної поліції є знищення опозиції та створення однопартійності, пошук таємних ворогів і “цькування колишніх опонентів”, це також поєднується з формуванням широкої галузі “добровільних шпигунських служб” [1, с. 472]. Таким чином, впроваджуючи у повсякденне життя власних агентів, таємна поліція полегшує собі попередні завдання. Надалі, після знищення

ворогів, починається здійснення цілеспрямованого широкомасштабного терору з метою закріплення тотального панування режиму. Органи таємної поліції користуються різними методами у процесі своєї безпосередньої діяльності. Варто сказати, що досить часто практикувалась провокація як метод доведення власної корисності режиму з боку служб таємної поліції. Адже вона виправдовувала та уможлилювала самостійність органів таємної поліції від уряду, надавала їм певного ступеня влади. Характерним майже для усіх методів діяльності таємної поліції за тоталітаризму є те, що “об’єктивних ворогів” режиму визначає саме політика уряду ніби за принципом самозахисту. Категорія “об’єктивного ворога” є вкрай необхідною для функціонування будь-якого тоталітарного режиму. Вона є досить зручною, тому що в кожній новій ситуації “ворога” визначають по-новому: “ворогами” стають абсолютно різні індивіди, незалежно від їхніх ідеологічних переконань.

Окрім своєї безпосередньої каральної функції, органи таємної поліції виконують в державі інші різноманітні функції. Це, передусім, інформаційна функція – розгалужена система збору інформації ставить це відомство на щабель вище за всі інші в державі. Завданням тоталітарної поліції є не лише розкривати злочини, а й бути корисною в разі владної потреби. Політична функція проявляється у знищенні опозиції та інакодумства. Економічна функція політичної поліції робить її дещо автономною, адже її діяльність фактично фінансується за рахунок її жертв (головним чином, за рахунок концтаборів), а також боротьби зі “здирицтвом, хабарництвом та незаконними прибутками” [1, с. 481]. Щодо комунікативно-наглядової функції таємної поліції, то вона полягає в тому, щоб відати всіма наказами, які безпосередньо передаються через її служби. Адже нічого в державі не може відбуватись без відома органів державної безпеки. Наслідком такого тотального контролю стає те, що індивід, змушений невпинно слідкувати за собою, не може мислити або діяти вільно. Фактично, оточений з усіх боків, він не уявляє, хто із знайомих може опинитись провокатором таємної поліції. Така співпраця населення із секретними службами, певним чином, звільняє їх від невпинного контролю. У суспільстві, де кожен може бути шпигуном, завжди є загроза висловитись або вчинити те, що може бути розцінено як протидія офіційній ідеології.

Цікавим є те, що, на думку Х. Арндт, безпосередньою метою тоталітарної поліції є створення бази даних про зв’язки будь-якого індивіда. За твердженням таємних агентів НКВС, “поліція має таємні досє на кожного жителя величезної країни, де ретельно перелічено чисельні стосунки, ... від випадкових знайомств до справжньої дружби та

родинних зв'язків; адже саме для з'ясування цих зв'язків звинувачених... допитують настільки ретельно” [1, с. 485]. Отже, за допомогою знищення зв'язків, таємна поліція робить так, щоб для світу її жертва ніколи не існувала. Таким чином, під впливом страху перед міццю режиму та його невинним контролем, індивіди починають контролювати свою поведінку, хід своїх думок, полегшуючи тим самим роботу органам таємної поліції. Шляхом впровадження у всі сфери суспільства провокаторів, починаючи з самого низу і закінчуючи найвищими державними інстанціями, таємна поліція послідовно здійснює свою мету щодо створення бази даних про персональні зв'язки кожного, створюючи систему тотального, всепоглинаючого контролю.

На підтвердження вищезазначеного доцільно розглянути діяльність Гестапо та ДПУ-ОДПУ, що являють собою класичний зразок органів таємної поліції. “Основний закон” Гестапо від 10 лютого 1936 р. не лише закріплював структуру організації, а й сформував основні напрямки її діяльності [6, частина 2]. У декреті про ратифікацію цього закону зазначалось, що заходи, які здійснювало Гестапо, поширювались на територію усієї держави. В преамбулі декрету була викладена націонал-соціалістична концепція органів політичної поліції: “Ставши націонал-соціалістичною, поліція вже не має своїм єдиним завданням забезпечення порядку, встановленого парламентським та конституційним ладом. Вона покликана: 1) виконувати волю єдиного керівника; 2) оберігати німецький народ від спроб знищення внутрішнім ворогом. Щоб досягти цієї мети, поліція повинна бути всемогутньою” [6, частина 2]. До ворогів режиму, згідно з декретом, зарахували “...осіб, які, будучи ставлениками політичних ворогів націонал-соціалістичного німецького народу, хочуть зруйнувати національну єдність та підірвати міць держави. Проти таких злочинців буде, не шкодуючи сил боротися Гестапо” [6, частина 2]. Такими особами вважались не лише євреї, але й гомосексуалісти, так звані “асоціальні” та “ледарі”. До кінця Другої світової війни Гестапо вдалося створити розгалужену систему провокаторів та шпигунів, за допомогою діяльності яких ретельно виконувалась функція контролю за станом суспільної думки та свідомості. Таким чином, політична поліція мала змогу отримувати огляд настроїв населення, політичної ситуації та ситуації у сфері безпеки. Головною метою збору такого роду інформації було недопущення будь-якої протидії, висловлення невдоволення, порушення “єдності нації” [11].

Можна стверджувати, що органи Гестапо були не просто таємною поліцією, вони мали владу та здійснювали свою власну політику,

усуваючи як “ворогів режиму”, що заважали єдності нації, так і своїх безпосередніх опонентів всередині режиму. Нормативна база цієї організації закріпила принципи її діяльності, а головне – її статус як безпосередньо підпорядкованої фюреру. Економічну функцію підтримки органів таємної поліції виконувала мережа концентраційних таборів. Отже, справедливою є думка, що Гестапо – типовий різновид таємної поліції, без якої не можливим було б функціонування режиму націонал-соціалістів у Німеччині.

Діяльність ДПУ-ОДПУ розпочалась у лютому 1922 р., коли ВЦВК (Всеросійський центральний виконавчий комітет) скасував ВНК (Всеросійська надзвичайна комісія), а її функції передав Державному політичному управлінню (ДПУ), утвореному при НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ). 9 березня 1922 р. Політбюро затвердило положення про ДПУ й особливі відділи. В 1923 р. ДПУ було перетворено на ОДПУ, яке поки що не входило до складу НКВС, а підкорялося безпосередньо Раднаркому [7, с. 17]. Згідно з декретом ВЦВК ДПУ могло здійснювати обшуки, вилучення та арешти, але, на відміну від ВНК воно не мало права порушувати кримінальні справи – всі вони підлягали вирішенню виключно в судовому порядку. З другої половини 20-х рр. несудові органи держбезпеки почали невпинно розширюватись. У кінці 20-х рр. усі зусилля ОДПУ були спрямовані на боротьбу зі “шкідництвом”, відбувались численні репресії робітників та селянства, “куркулів” та “підкуркульників”. У 30-ті рр. повноваження ОДПУ, а з 1934 р. – НКВС, розширились ще більше [2, с. 16-17]. Основними напрямками діяльності та завданнями, покладеними на ОДПУ (НКВС) були: забезпечення громадського порядку й державної безпеки; охорона соціалістичної власності; запис актів громадянського стану; прикордонна охорона; утримання і охорона виправно-трудова таборів. Органи таємної міліції виконували досить значну роль в процесі боротьби з інакодумством як всередині партії, так і в усьому радянському суспільстві. У ході партійної чистки 1929-1930 рр. усі її матеріали без винятку передавались в ОДПУ, а під час чистки 1933-1935 рр. співробітники органів державної безпеки вже входили до складу центральної й місцевої комісії із чистки та обміну партійних документів. У свою чергу, вони передавали компрометуючі матеріали на членів партії в партійні органи. З 1937 року діяльність НКВС сягла апогею. Спеціальні відділи працювали на всіх великих підприємствах, у всіх навчальних закладах. Гігантська мережа інформаторів охопила всю країну. Варто зазначити, що працювали провокатори нібито на добровільній основі, але одержували відчутне заохочення, постійно просувались по службі та мали можливість розправлятися з усіма, хто

їм не подобався. За право бути інформатором змагалися. Крім того, у роки репресій це було певною гарантією захисту. Не будучи інформаторами, всі інші громадяни були зобов'язані з ентузіазмом брати участь у тій же роботі й навіть... інформувати про самих себе [9, с. 371-372]. Безпосередньо боротьби з інакодумством стосувалась і діяльність ГУТАБу (Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень та місць ув'язнення), що протягом 1934-1956 рр. знаходилось у відомстві НКВС [12].

Отже, діяльність ДПУ-ОДПУ (НКВС) у СРСР є досить типовою з огляду на систему функціонування тоталітарної міліції, з її методами боротьби з інакодумством, підставами контролю за людською свідомістю та репресіями. Аналогічно, ці органи підпорядковувались безпосередньо вождеві та провадили, перш за все, його політику щодо усунення ідеологічних супротивників та ворогів режиму. Економічну функцію підтримки даних органів частково виконувала система ГУТАБу, частіше відомого як ГУЛАГ.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна зробити наступні висновки.

Органи таємної поліції є одним із основних політичних інститутів за тоталітарного режиму. Характерним для будь-якої таємної поліції є те, що вона безпосередньо підкорена владі вождя, здійснює та провадить його політику, жорстоко придушує будь-які прояви інакодумства, захищає режим від зовнішніх та внутрішніх ворогів. Тоталітаризм як повний контроль над суспільством та індивідом, вважаємо, відзначається, перш за все, не репресіями, а контролем над свідомістю. Слід зазначити, що репресії, є недовершеною формою контролю над суспільною свідомістю, тому що вони здатні охопити лише певну частину населення, тоді як тотальний контроль охоплює свідомість усіх. А звідси, ступінь впливу режиму на суспільство вимірюється ступенем контролю над свідомістю, урегульованістю поведінки людей. Внаслідок своєї заідеологізованості вони самі починають контролювати себе, свої думки та вчинки. Тих, хто не підкоряється цьому порядку, винищують такі органи таємної поліції, як Гестапо та ДПУ. Тому таємна поліція виконує свою найважливішу функцію – ідеологічного контролю за тоталітарного режиму, дізнаючись про настрої мас та придушуючи будь-який прояв непокори та опозиції. Таким чином, є підстави вважати органи таємної поліції системохарактеризуючими інститутами тоталітарного режиму, без їхньої діяльності функціонування тоталітарного режиму практично неможливе. Саме від їхньої активності залежить ступінь впливу режиму на суспільство та його контрольованість.

Література

1. Арентс Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2002.
2. Велидов А.С. Красная книга ВЧК. – Т. 1. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990.
3. Гудков Л.Д. “Тоталитаризм” как теоретическая рамка: попытки ревизии спорного понятия // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – № 5 (55). – С. 20-29.
4. Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм / Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 27.
5. Деларю Ж. История гестапо / Перевод с французского Немешаев Ю.А. и др. – Смоленск: Русич, 1993.
6. Леонов С.В. Реорганизация ВЧК в ГПУ // Исторические чтения на Лубянке 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20-30-е годы. – М.: Федеральная служба безопасности России, 2000.
7. Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М.: Интерпракс, 1995.
8. Радзинский Э. Сталин. – М.: “ВАГРИУС”, 1997.
9. Энциклопедия Третьего рейха / Составитель С. Воропаев; Предисловие, общая редакция, подбор иллюстраций, доп. А. Егазаров. – М.: ЛОКИД-МИФ, 1996.
10. <http://www.die-waffen-ss.narod.ru/> – сайт про Третий Рейх.
11. <http://www.gulag.ipvnews.org/article20061225.php> – ГУТАБ із фотокамерю по таборах.